

Szegedi Tudományegyetem
Történettudományi Doktori Iskola
Modernkori képzési program

Bodó Katalin

**A mexikói *cristero* háború külföldi
visszhangja: amerikai, spanyol, vatikáni és
magyar diplomáciai reflexiók**

Doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

Témavezető: Dr. habil. Horváth Gyula, ny. egyetemi docens

Szeged

2018

A kutatás célkitűzései

A dolgozat a XX. század húszas éveiben zajló mexikói katolikus parasztgerilla-mozgalommal foglalkozik, mely *cristero* háború néven vált ismertté. A disszertáció a felkelés előzményeit, eseményeit és a konfliktus megoldását taglalja diplomáciai dokumentumokra támaszkodva. A témaválasztásban nagy motiváló erővel hatott, hogy felkeltette figyelmemet a Mexikóban 1926 és 1929 között zajló vallásháború, melyben római katolikus reguláris hadsereg harcolt római katolikus partizán sereggel. A *cristero* felkelés a mexikói kormány egyházellenes intézkedései nyomán robbant ki, melynek háttérében az egyház és az állam konfliktusa állt. Az egyház és az állam közötti feszültség, illetve a konzervatív és a liberális érdekek ütközése már a XIX. századon is végig húzódott, s a XX. században ez a szembenállás csak tovább fokozódott. Az értekezés az egyház és az állam kapcsolatát is bemutatja a *cristero* háborúig, illetve a felkelés alatt.

Jelentős nemzetközi visszhang kísérte a mexikói *cristero* felkelést, mely alapvetően az egyházi vagyonok állam általi kisajátítása, a kormány antiklerikális politikája, valamint a parasztok földigénye miatt robbant ki. Kutatásom célja a spanyol, amerikai, vatikáni és magyar diplomáciai dokumentumok, követjelentések és sajtócikkek alapján kibontakozó állásfoglalások bemutatása Mexikóról, a kor társadalmi és politikai megítéléséről.

Az értekezés tárgyát képezi Spanyolország és a Vatikán álláspontja a mexikói egyházüldözéssel kapcsolatban, különös figyelmet fordítva Spanyolország és Mexikó, illetve a Vatikán és Mexikó diplomáciai kapcsolataira. A mexikói vallási konfliktussal kapcsolatos sajátos vatikáni álláspont alátámasztása szempontjából fontosnak tartottuk ismertetni a magyarországi reflexiókat is, amelyek egyébiránt segítségünkre szolgáltak a mexikói kormány külfölddel kapcsolatos nagyon is tudatos, az ország kedvező megítélését célzó politikájának megértésében.

Az Egyesült Államok és Mexikó viszonyának bemutatása az 1920-as években szintén elengedhetetlen a *cristero* felkelés külföldi dimenzióinak értelmezésében. Az Egyesült Államok szerepe a konfliktus rendezésében, valamint az erős amerikai gazdasági érdekek jelenléte a térségben indokolta a két szomszédos ország bonyolult viszonyrendszerének, felmerülő konfliktusainak tárgyalását.

Felhasznált források

A kutatómunka során lehetőségem nyílt hazai és külföldi levéltárak anyagait átnézni. Magyar, spanyol és vatikáni levéltári források, követjelentések, korabeli magyar, angol és spanyol napilapok és folyóiratok áttekintésére került sor. A *Magyar Országos Levéltárban* vatikáni, illetve mexikói követjelentéseket, felsőházi jegyzőkönyveket, valamint az országgyűlés külügyi bizottságának jelentéseit tártam fel.¹

A *Magyar Országgyűlési Könyvtárban* tanulmányozott amerikai kongresszusi jegyzőkönyvek fontos adalékokkal szolgáltak a témát illetően.² Az Egyesült Államok kongresszusában 1926 és 1929 között igen sok alkalommal jelent meg Mexikó a parlamenti viták középpontjában. A kutatás célja – a *cristero* felkelés végkimenetelében szerepet játszó amerikai közvetítés elemzése mellett – Mexikó és az Egyesült Államok viszonyrendszerének a korszakot meghatározó egyéb konfliktusainak ismertetése amerikai kongresszusi képviselők és szenátorok felszólalásai alapján.

A téma vallási színezetéből kifolyólag fontosnak tartottam egyházi levéltárak idevonatkozó anyagainak bevonását a kutatásba. Magyarországon a *Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban*³ és Könyvtárban, valamint az *Esztergomi Prímási Levéltárban*⁴ volt alkalmam kutatni, ahol a vizsgált dokumentumokból rendkívül értékes információkhoz jutottam nem csak a magyar egyházi és felsőházi köröknek a mexikói vallásüldözésre történt reflexióira vonatkozóan, hanem a vatikáni diplomácia által képviselt irányvonal nyomára is rábukkantam. A hazai levéltári kutatások során feltárt elsődleges források, illetve a Magyarországon elérhető másodlagos irodalom feldolgozása után Spanyolországban folytattam a kutatásokat.

Elsősorban a spanyol külügyminisztérium levéltárában (*Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores*) vizsgáltam meg a korabeli Mexikóra vonatkozó iratanyagot.⁵ A külügyminisztériumi dokumentumok áttekintése során a Mexikóban felállított spanyol követségek anyagainak tanulmányozására került sor. Elsősorban a mexikói spanyol követ

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL): K 106, 72. csomó, 1925-1937-33/2; K 63, 162. csomó, 1929-19/3, 27/Pol. 1926.; K 6, 4. csomó 1929.; K 105, 37. csomó, 1926-32-M-a, 976/Pol.; K 63, 162. csomó, 1929-19/3, 209/1927. pol.; K 105, 37. csomó, 1926-32-M-a, 94/1929. pol.; K 105 1925-1932-M-a.

² US Congressional Records, 1926-1929.

³ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár: KFL.I.1.a. Egyházkormányzati iratok 409. KD. Püspökkarral kapcsolatos levelek. 1919-1929. 51-59.

⁴ Esztergomi Prímási Levéltár: 2933/1926 Mexikói püspökökhöz levél.; 1834/1927. VII.18. Mexikói Katolikusok részére gyűjtés.; 3391/1930 Mexikói állapotokról jelentés.; Serédi Magánlevéltár Beszédek (10).

⁵ Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (a továbbiakban AMAE): H 2564/005 Informaciones relativas a México.; H 2565/002 Política General, México.

jelentéseit néztem át, hiszen tőle értesülhettek első kézből a mexikói belpolitikai történésekről. Mivel Mexikóban a *cristero* háború megoldásában, azaz az egyház és az állam viszonyának elrendezésében az Egyesült Államok nagykövete kiemelkedő szerepet játszott, fontosnak tartottam a washingtoni követjelentések átnézését is. Nehézséget okozott a kutatásban, hogy a spanyol követjelentések nem kronológiai sorrendben voltak fellelhetőek a madridi külügyi levéltárban. A nagyszámú, sok információt tartalmazó diplomáciai jelentések vizsgálatát úgy láttam célravezetőnek, ha az egyes jelentéseken belül elkülöníthető tartalmakat témák szerint rendezve csoportosítom, majd kronológiai szála felfűzve értelmezem. A spanyol külügyi levéltárban fellelt hatalmas mennyiségű anyag azért is különösen értékes, mert a tárgyalt időszak kutatása a levéltárban jelenleg nem engedélyezett.

Következő lépésként a Madridban található Spanyol Nemzeti Könyvtár (*Biblioteca Nacional*), a Városi Folyóirattár (*Hemeroteca Municipal*), és az AECI (*Agencia Española de Cooperación Internacional*) könyvtárának anyagai szintén meghatározó alapot adtak a kutatásnak, elsősorban a tárgyalt időszakra vonatkozó másodlagos források felkutatásában.

A téma szempontjából fontos szerepet játszott a mexikói konfliktus elrendezéséről szóló, az állam és az egyház között létrejött paktum vizsgálata. 2006 óta a Vatikáni Titkos Levéltárban (*Archivio Segreto Vaticano*) hozzáférhetőek a *cristero* felkelés időszakát felölelő anyagok. 2015-ben volt alkalmam áttekinteni ezeket az iratokat. A vatikáni dokumentumok tükrében arra a következtetésre jutottam, hogy a Vatikán a konfliktus alatt mindvégig más országok Mexikóba akkreditált diplomáciai képviselőin keresztül próbálta a vallásüldözést megakadályozni, a konfliktust enyhíteni.⁶ Több lehetőség is nyílt – 1927-ben és 1928-ban is – a vallási kérdés megoldására, azonban úgy tűnt a vatikáni diplomácia folyamatosan 'parkoló pályán' tartotta a kérdést. E várakozó, már-már tétlen hozzáállás hátterében a Vatikán jogállásának „római kérdésként” ismert problematikája állt.

Összegezve, a doktori értekezésben a mexikói felkelés történelmi bemutatása mellett Spanyolország és Mexikó, illetve az Egyesült Államok és Mexikó közötti viszonyrendszer alakulásának elemzésére is vállalkoztam. Továbbá a külföldi visszhang magyarországi és vatikáni vetülete is bemutatásra kerül. Ehhez széleskörű levéltári forrásokat használtam fel, valamint követjelentések, sajtócikkek, kongresszusi jegyzőkönyvek mozaikjainak segítségével reflektálok a mexikói történelem ezen szegmensére, rekonstruálva újabb és újabb információdarabokat annak érdekében, hogy e sokrétű, összetett témát külső megvilágításból

⁶ Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban ASV): Arch. Deleg. Messico 53/274.; Arch. Deleg. Messico 72/372.; Arch. Deleg. Messico 73/381.; Arch. Deleg. Messico 76/394.; Segreteria di Stato 228/1, 1930.

is láttassam. Ezáltal az értekezés érdeklődésre számot tartó új információkkal és értékes adalékokkal szolgálhat a vizsgált országok történetírása számára is.

A *cristero* háború a mexikói történeti kutatásokban sokáig nem szerepelt, kifejezetten tabutémának számított. A XX. század második felében kezdtek el foglalkozni a *cristero* háború objektív történeti elemzésével széleskörű levéltári anyagok felhasználásával. Alicia Olivera Sedano, David C. Bailey, Jean Meyer és Robert E. Quirk 60-as 70-es években megjelent munkái adták az alapkutatását a témának. A korszakra és szűkebb témámra vonatkozó spanyol és angol nyelvű szakirodalom az 1990-es évektől igen gazdag. A mexikói állam és egyház kapcsolatát vizsgáló munkák és kifejezetten a *cristero* korszakot különböző aspektusból bemutató értekezések szép számmal léteznek. Azonban a korszak külföldi visszhangjának okmányokon alapuló feldolgozottsága, különös tekintettel az európai országok reflexióit tekintve elenyésző. A témához kapcsolódóan magyar nyelvű történeti munkák Horváth Gyula, Sente-Varga Mónika és Horváth Emőke munkásságának köszönhetően születtek.⁷

A dolgozat felépítése

A mexikói *cristero* háború külföldi visszhangjának bemutatásában az új, hézagpótló információkra támaszkodó, szintetizáló jellegű megközelítés módszerét alkalmaztam.

Az első fejezet a mexikói egyház és az állam kapcsolatát mutatja be, visszanyúlva a XIX. századba a konfliktus előzményeit, gyökereit vizsgálva. A függetlenségi háború után az állam és az egyház konfliktusának átfogó történeti bemutatására kerül sor. A liberális reformtörvények ismertetése mellett különös figyelmet fordítottam az 1824-es, 1857-es és az 1917-es alkotmányok kifejezetten a vallást érintő paragrafusainak részletezésére. Taglalom a porfiriano és az egyház viszonyát, illetve a katolikus egyház és a mexikói forradalom kapcsolatát.

A második tematikai egységben a konfliktusban leginkább érintett réteg, a *cristerók* bemutatása és a felkelés történéseinek felvázolása a cél. Fontosnak tartottam a nők szerepének

⁷ Horváth Gyula: „La revolución mexicana y la guerra cristera.” in Anderle Ádám (szerk.): *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana (1492-1945)*. Tomo IV, Szeged, JATE Kiadó, 1989. 77-86.; Horváth Gyula: „El cristero y la consolidación del populismo en México.” in Gyula Horváth – Sára H. Szabó (szerk.): *Capítulos de la Historia de México. (De Maximiliano al populismo)*. Kaposvár, Editorial David, 2005. 113-140.; Sente-Varga Mónika: „El reflejo de la primera guerra cristera de México en Hungría.” in Anderle Ádám (szerk.): *Acta Hispánica*, Tomus VII, Szeged, 2002. 119-135.; Horváth Emőke: „La guerra cristera mexicana y la iglesia católica húngara.” in *Orpheus Noster*, 8.évf. 2016/4. 9-19.

részletes elemzését, tekintve, hogy a női szervezetek a felsőklérus tagjaival voltak kapcsolatban és a Vatikán befolyása alatt álltak.

A harmadik fejezetben az Egyesült Államok és Mexikó kapcsolatát tekintem át a tárgyalt periódusban, különös figyelmet fordítva a két ország között felmerülő ütközőpontok bemutatására, mint a kőolajtörvény által generált konfliktus és Nicaragua ügye. A használt elsődleges források alapját elsősorban az Egyesült Államok kongresszusi jegyzőkönyvei adják, de külügyminisztériumi dokumentumok, követjelentések és táviratok is színesítik az iratanyagot. Morrow amerikai nagykövet hivatalos közbenjárása a kőolajkérdés megoldásában, valamint mediátori szerepvállalása a mexikói állam és egyház konfliktusában szintén fontos részét képezi e fejezetnek.

A negyedik fejezet a Vatikán reakcióját tárgyalja a mexikói vallási konfliktus kapcsán. Többek között arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy mi húzódhat meg a Szentszék 'tétova' hozzáállásában a megegyezést illetően. Továbbá górcső alá veszem a Vatikán szerepét a mexikói vallási kérdés rendezésében.

Az ötödik fejezet a spanyol követjelentések, diplomáciai dokumentumok vizsgálatának eredményeit mutatja be. A Mexikóban hivatalt betöltő spanyol diplomaták jelentésein keresztül bepillantást kapunk a korabeli Mexikó bel- és külpolitikai eseményeibe elsősorban a fontosabb politikai történéseket, az Egyesült Államokkal való diplomáciai kapcsolat rendszerét és a vallási kérdés fejleményeit illetően. Az ebben a fejezetben feldolgozásra került levéltári anyag érdemi információkat ad a mexikói eseményekről és segít megérteni a politikai történések mögöttes tartalmát.

A hatodik, egyben utolsó fejezet a mexikói konfliktus magyarországi reflexióiról számol be, melyből kiderül, hogy a magyar közvélemény milyen erős érdeklődéssel fordult a mexikói történések felé.

A felkelésre adott amerikai, vatikáni, spanyol és magyar reflexiókat tárgyaló fejezetek sorrendjének meghatározásánál elsődleges szempont volt, hogy először a felkelésben közvetlenül érintett országok diplomáciai anyagait ismertessem, majd ezután került sor a spanyol és a magyar reakciók bemutatására. Mivel az Egyesült Államoknak közvetlen befolyása, illetve nagykövetén keresztül kezdeményező szerepe volt a konfliktus elrendezésében, azaz a mexikói állam és a katolikus egyház közötti megegyezés előmozdításában, ezért gondoltam úgy, hogy a külföldi visszhangot ismertető első fejezet az Egyesült Államokra fókuszál.

Az értekezés új tudományos eredményei

Az értekezés több szempontból is szolgál új eredményekkel. Egyrészt maga a témaválasztás is érdeklődésre adhat okot, hiszen a *cristero* háború története, eseményei nem annyira ismertek Magyarországon.

Nem csak a *cristero* felkelés eseményeit, hanem egész Mexikó történelmét alapjaiban határozta és határozza meg a mai napig az Amerikai Egyesült Államokkal való kapcsolata. Ennek köszönhető az is, hogy ez a dolgozat egyik leghangsúlyosabb fejezete. A vizsgált anyagból kiderül az amerikai kormány visszafogott aktivitása, a közvélemény megosztó állásfoglalása, elsősorban a vallási kérdések és az üzleti-politikai szempontok vonatkozásában. Jól látható milyen problémák mozgatták leginkább a közvéleményt és a politikusokat: a kőolajkérdés, a bolsevizmustól való félelem, és a vallási elnyomás. Világosan megjelent az USA változó külpolitikai stratégiája is, kerülve a közvetlen beavatkozás látszatát. Ez a stratégia emelte kulcsszereplővé Dwight Whitney Morrowt és Burke atyát. Az Egyesült Államok külügyminisztériuma kiemelte, hogy Morrow a mexikói vallási kérdés kapcsán magán személyként közvetített a megegyezésben, nem pedig az Egyesült Államok nagykövetekeként.

Az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlóan a Vatikán is kerülte a közvetlen beavatkozás látszatát. Ez okozta, hogy a külső szemlélő tétlenséget észlelt, pedig ez nem volt teljesen igaz. Ahogy a kutatás részben már feltárta, a látszólagos tétlenség a szuverenitás hiányából adódó problémából következett. Ugyanakkor ez a tétlenség sem volt valós, hiszen a Vatikán, az USA-hoz hasonlóan, a hivatalos utat megkerülve igyekezett befolyást gyakorolni. Míg az Egyesült Államok nem hivatalos személyeken keresztül is folytatott tárgyalásokat, addig a Vatikán más országok képviselőin keresztül gyakorolta befolyását.

A megegyezés egyház és állam között azért jöhetett csak 1929-ben létre, mert a Vatikán politikai helyzete csak 1929 februárjában rendeződött. Nem mert lépni hamarabb, mert ha megkötötte az egyezményt, akkor Mussolini kormányával kerülhetett volna összetűzésbe. A spanyol követjelentésekből kiderül, hogy 1928-ban az olasz-mexikói diplomáciai kapcsolatok igen ellenséges periódusban voltak, majdnem a diplomáciai kapcsolatok megszakításáig jutottak. Ha Vatikán ebben a feszült helyzetben megkötötte az egyezményt és tárgyalásokat folytat a mexikói kormánnyal vallási kérdésben, azzal elismeri a Calles kormányt. Fontos hangsúlyozni, hogy a Vatikán nem saját diplomáciai képviselői útján, sokkal inkább más országok diplomatáin keresztül, illetve a nemzetközi sajtót felhasználva akart hatni a mexikói kormányra.

Az értekezés igazi újdonságát azonban a madridi külügyi levéltár elsődleges forrásainak feldolgozása szolgáltatja. A spanyol követi jelentések talán legnagyobb értékét az igen nagy tényanyag adja. Legtöbb konkrétum ezekben szerepel az eseményekről, azon belül is leginkább a fegyveres összecsapásokról, a politikai történésekről és a sajtóhírekről. Jól szemléltetik a fokozódó zűrzavart, a felkelés kiszélesedését és egyre szervezettebbé válását, a félrevezető propagandát, valamint a kormány részéről a kontroll elvesztését. Fontos része a beszámolóknak a *cristero* felkelést alapjaiban befolyásoló eldurvuló elnökválasztási kampány és az Escobar-felkelés részletezése. Nagy hangsúlyt fektettek a követek a Mexikó és az USA közötti kapcsolat alakulására, illetve figyelemmel kísérték a nemzetközi visszhangokat is. Általánosságban kijelenthető, hogy a nagy tényanyag mellett a követjelentéseket a tárgyilagosság és a kritikus szemlélet megfelelő ötvözete jellemzi, amely nagyban növeli a beszámolók értékét. Itt érezzük leginkább, hogy alapvetően külső szemlélőként készültek a spanyol követjelentések, melyeket nem torzított a politikai, gazdasági, vagy ideológiai érintettség, ellentétben az USA-val, amelynek regionális helyzetéből adódóan gazdasági és geopolitikai értelemben is kulcsfontosságú volt a mexikói események alakulása, de ugyanez elmondható a Vatikánról is, amely vallásüldözésből adódóan ideológiailag, szuverenitása alakulásának tekintetében pedig politikailag volt érintett.

A magyarországi visszhang vizsgálata abból a szempontból érdekes, hogy milyen mértékben jelent meg a *cristero* felkelés egy olyan országban, amelynek kevés kapcsolata volt Mexikóval, ugyanakkor erősen katolikus berendezkedésűnek számított. A magyar sajtóvisszhangok nagyobb részben nem közvetlen forrásokból táplálkoztak, hanem a nemzetközi – mindenekelőtt egyesült államokbeli – sajtótól vették át a híreket. Közvetlen forrás viszont a mexikói követ budapesti látogatása és ennek hangos visszhangja. A látogatás fontosságát az adta, hogy Mexikó próbálta diplomaták útján európai, túlnyomó részt katolikus országokkal felvenni a kapcsolatot, mindezt azzal a szándékkal, hogy demonstrálják, hogy a mexikói kormány nem volt katolikus-ellenes, ezzel is csökkentve Mexikó nemzetközi elszigetelődését. Igen jól tükrözte ennek a konszolidációs törekvésnek a nehézkességét az a tiltakozás, amit ez a hivatalos látogatás is kiváltott, egyúttal demonstrálva a mexikói kormányellenes nemzetközi sajtó erejét. A diplomáciai dokumentumok alapján látható a Vatikán erőteljes befolyása és irányítása a magyar katolikus egyház és közvélemény reakcióját illetően, melyben nagy szerepe volt a magyar szentszéki követnek és a hercegprímásnak egyaránt.

A téma továbbfejlesztésének lehetőségei

Továbbgondolásra érdemes és további kutatásokra sarkalhat a mexikói vallási kérdés és a Vatikán jogállamiságát érintő római kérdés közötti időbeli párhuzam. Eddig azt világítottuk meg, hogy közvetlenül a lateráni szerződés életbe lépése után rendeződött a mexikói vallási kérdés ügye is. Azonban ha a másik oldalról szemléljük a történelmi eseményeket, felmerülhet a kérdés, hogy vajon a lateráni egyezményre hatással volt-e a mexikói konfliktus? A Vatikán és az olasz állam között 1928 áprilisában – épp akkor amikor Mexikóban egy jól előkészített megoldási terv kivitelezésére hajlott a mexikói kormány és a mexikói püspöki kar is – feszültségek támadtak. 1928. április 13-án olyan rendeletet hozott az olasz kormány, amely lehetővé tette a Katolikus Akció (*Actio Catholica*) tevékenységének beszüntetését. A pápa erélyesen tiltakozott, és kérésére megszakították a tárgyalásokat az olasz állam és a Szentszék között.⁸ Felmerül az a kérdés is, hogy vajon a Vatikán felhasználta-e a mexikói *cristero* felkelést az olasz állammal való tárgyalásokban? Érdekében állt-e a Szentszéknek egy esetlegesen elhúzódó mexikói vallási konfliktus, ahol az állam érzékelhette a felkelések mértékében a vallásos hit militáns erejét? A mexikói katolikusok harca szolgálhatott-e elrettentésként más államoknak az egyházzal való kapcsolatuk szemlélésében? Ezek a kérdések egyben felvetik egy új, a *cristero* háború mexikói és vatikáni dimenzióin túlmutató kutatás lehetőségét.

⁸ Ormos, Mária: *Mussolini. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 242.

A szerző doktori értekezéshez kapcsolódó publikációi

- Bodó Katalin: „A mexikói cristero háború magyar visszhangja.” In *Acta Scientiarum Socialium* Szám 45, 2015. 69-80.
- Bodó Katalin: „Nők a mexikói cristero háborúban.” In *Románc és vértanúság. Nők a hispán világ történetében.* (szerk.: Csikós Zsuzsanna és Szilágyi Ágnes Judit) Szeged, AMERICANA eBooks, 2015. 108-114.
- Bodó Katalin: „A cristero háború nemzetközi megítélése.” In *Külügyi Szemle*, Budapest, Teleki László Intézet, 2008/3. 166-172.
- Bodó Katalin: „US-Mexican Relations during the Cristero War (1926-1929).” In *Analele Universitatii „Eftimie Murgu,”* Fascicola II, Resita, 2009. 86-91.
- Bodó Katalin: „Periódicos, cartas y diarios. Las visiones húngaras de la sociedad mexicana en el siglo XIX.” In *ACTA HISPÁNICA*, Tomus XII, Szeged, Universidad de Szeged, 2007. 101-114.
- Bodó Katalin: „El culto de Santiago en la formación de la identidad nacional mexicana.” In *IACOBVS: Revista de Estudios Jacobeos y Medievales*, Sahagún, Centro de estudios del camino de Santiago, 2005. 388-415.